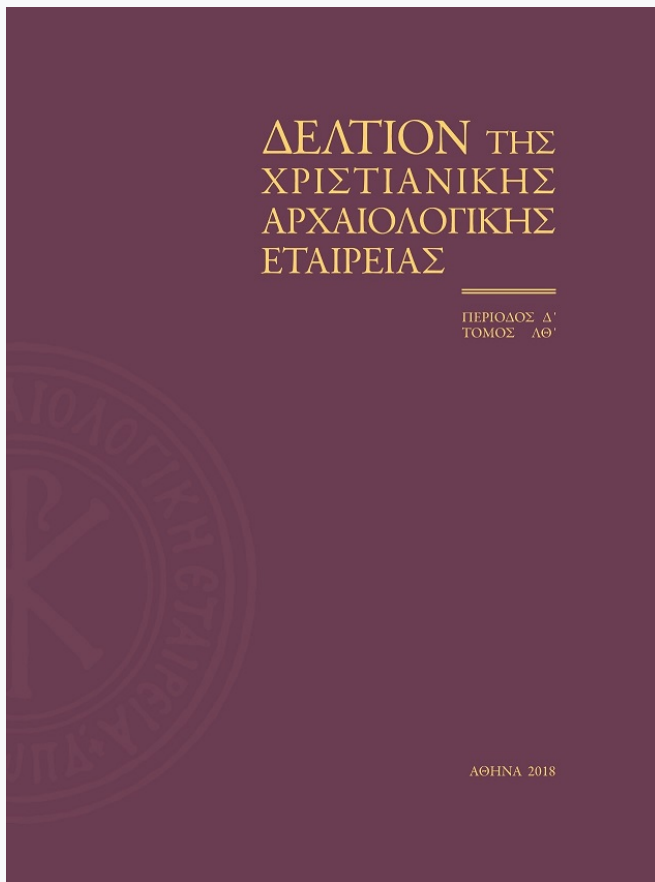

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 39 (2018)

Δελτίον ΧΑΕ 39 (2018), Περίοδος Δ'. Αφιέρωμα στη μνήμη Χαράλαμπου Μπούρα

Ε. Ν. Τσιγαρίδας, Καστοριά. Κέντρο ζωγραφικής την εποχή των Παλαιολόγων (1360-1450)

Νανώ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ (Nano CHATZIDAKI)

doi: [10.12681/dchae.18580](https://doi.org/10.12681/dchae.18580)

Βιβλιογραφική αναφορά:

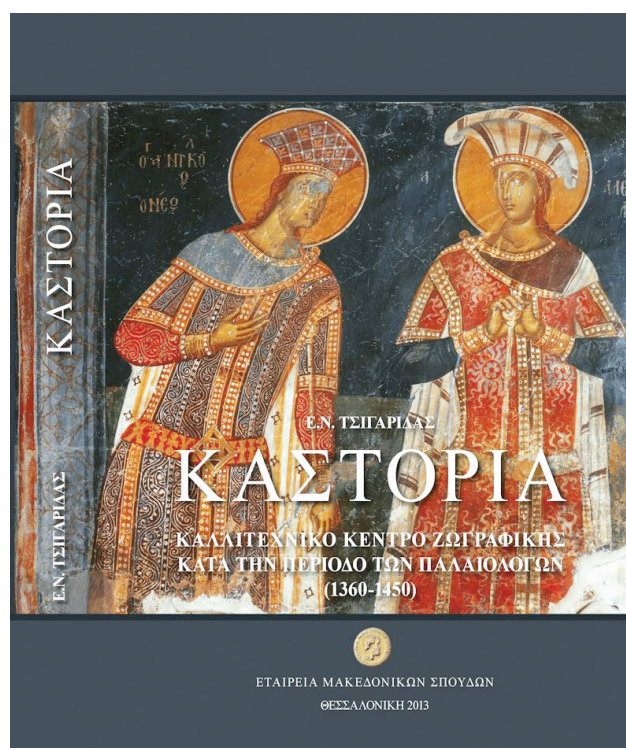
ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ (Nano CHATZIDAKI) Ν. (2018). Ε. Ν. Τσιγαρίδας, Καστοριά. Κέντρο ζωγραφικής την εποχή των Παλαιολόγων (1360-1450). *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 39, 455-457.
<https://doi.org/10.12681/dchae.18580>

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ ΒΙΒΛΙΩΝ

Ε. Ν. Τσιγαρίδας, *Καστοριά. Κέντρο ζωγραφικής την εποχή των Παλαιολόγων (1360-1450)*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2016, 632 σελ., 44 σχέδια και 430 έγχρωμες εικόνες εντός κειμένου. Αγγλική μετάφραση των Συμπερασμάτων: E. N. Tsigaridas, *Kastoria. A centre of the art of painting in the Palaiologan period* [Conclusions], [Thessaloniki 2013], (σ. 547-583). Βιβλιογραφία (σ. 584-606). Ευρετήρια (σ. 607-630). 30×22 εκ. ISBN: 978-960-9458-14-6

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ ΟΜΟΤΙΜΟΥ Καθηγητή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Ευθυμίου Τσιγαρίδα, *Καστοριά. Κέντρο ζωγραφικής την εποχή των Παλαιολόγων (1360-1450)*, προσφέρει μια μνημειώδη και πλούσια εικονογραφημένη έκδοση τοιχογραφιών της όψιμης παλαιολόγειας ζωγραφικής (1360-1450), οι οποίες αποδίδονται σε εργαστήρια της Καστοριάς. Εντοπίζονται σε 19 εκκλησίες που βρίσκονται κυρίως μέσα στην πόλη (11 ναοί) και στην περιοχή της Καστοριάς (δύο ναοί), καθώς και στην ευρύτερη περιοχή της Πρέσπας και της Κορυτσάς (τέσσερεις ναοί), αλλά και στην Ήπειρο (δύο ναοί). Ύστερα από τους προλόγους των διαδοχικών προέδρων της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών και του συγγραφέα¹, σε εισαγωγικό κεφάλαιο παρουσιάζεται μια γενική επισκόπηση της ιστορικής συγκυρίας και των άλλων δεδομένων της διακόσμησης των ναών (σ. 15-24). Το κυρίως σώμα της μελέτης συγκροτεί η παρουσίαση των τοιχογραφιών σε κάθε ναό, με πλούσια φωτογραφική τεκμηρίωση (σ. 27-489). Αναλυτικότερα, εξετάζονται οι τοιχογραφίες στους παρακάτω ναούς: 1) Ταξιάρχης Μητροπόλεως, 2) Άγιος Νικόλαος Τζώτζα, 3) Άγιος Γεώργιος του Βουνού, 4) Άγιος Αλύπιος, 5) Άγιος Νικόλαος Κυρίτζη, 6) Άγιος Αθανάσιος Μουζάκη, 7) Άγιος Νικόλαος ο Πετρίτης, 8) Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος πλατείας Ομονοίας, 9) Αγιοι Τρεις, 10) Παναγία Φανερωμένη, 11) Άγιος Ανδρέας Ρουσούλης, 12) Άγιος Γεώργιος στην Ομορφοκκλησιά Καστοριάς, 13) Κοίμηση της Θεοτόκου στο Ζευγοστάσι Καστοριάς 14) Ναός της Παναγίας στο Maligrad της Μεγάλης Πρέσπας, 15) Άγιος Δημήτριος στη Boboštica Κορυτσάς, 16) Χριστός Ζωοδότης στο Borje Κορυτσάς, 17) Σπηλαιώδης ναός της Παναγίας στο Globoko της Μεγάλης

¹ Όπως διευκρινίζεται στο Προλογικό Σημείωμα του συγγραφέα, το κείμενο του βιβλίου επρόκειτο να τυπωθεί ήδη από τις αρχές του έτους 2013.

Πρέσπας, 18) Μονή Κοιμήσεως Θεοτόκου Μολυβδοσκεπάστου (οροφή της εγκάρσιας καμάρας του εσωνάρθηκα), 19) Αγία Παρασκευή Βίκου, στο Μονοδένδρι Ζαγορίου.

Για κάθε ναό παρουσιάζονται πρώτα, με συντομία, ο αρχιτεκτονικός τύπος και τα ιστορικά δεδομένα. Ακολουθεί η αναλυτικότερη παρουσίαση του εικονογραφικού προγράμματος, η οποία συνοδεύεται από κατατοπιστικά σχέδια, κατόψεις και κυρίως προοπτικές ανόψεις των ναών, όπου καταγράφεται και υπομνηματίζεται η θέση κάθε εικονογραφικού θέματος. Στη συνέχεια διατυπώνονται συνολικά εύστοχα σχόλια, πρώτα για την εικονογραφία, εξετάζοντας συγκριτικά τα κυριότερα εικονογραφικά θέματα, και έπειτα για την τεχνοτροπία,

αναδεικνύοντας τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της τέχνης των τοιχογραφιών κάθε ναού. Τα γενικά συμπεράσματα της μελέτης (σ. 513-546) συνοψίζουν τα πορίσματα της προηγηθείσας εξέτασης των τοιχογραφιών κάθε ναού και αφορούν συνολικά το «Εικονογραφικό πρόγραμμα» (σ. 513-517), την «εικονογραφία» (σ. 517-528), τα «καλλιτεχνικά ρεύματα και εργαστήρια στην Καστοριά (1360-1450)» (σ. 528-542) και, τέλος, τις «επιδράσεις των εργαστηρίων της Καστοριάς στη “σχολή” Καστοριάς, (τελευταίο τέταρτο του 15ου – πρώτες δεκαετίες του 16ου αιώνα)» (σ. 543-546). Τέλος, η έκδοση συμπληρώνεται με την αγγλική περίληψη των Συμπερασμάτων (σ. 547-583) και την απαραίτητη Βιβλιογραφία (σ. 584-606), καθώς και τα εύχρηστα ευρετήρια: μνημείων και τόπων, ιστορικών προσώπων και εικονογραφικών θεμάτων (σ. 607-630).

Οι ναοί της Καστοριάς προσείλκυσαν το ενδιαφέρον των μελετητών της βυζαντινής και της μεταβυζαντινής ζωγραφικής από πολύ ενωρίς, ενώ η παρουσία ενός τοπικού εργαστηρίου της Καστοριάς είχε εντοπισθεί μόνον σε περιορισμένο αριθμό ναών. Η έκδοση αυτή, όπου μελετάται συστηματικά και παρουσιάζεται συνολικά για πρώτη φορά η τοιχογραφική διακόσμηση 19 εκκλησιών, που αποδίδεται σε εργαστήρια της πόλης της Καστοριάς, αποτελεί σημαντική προσφορά στις γνώσεις μας για τη δραστηριότητα των τοπικών εργαστηρίων. Αξίζει να σημειωθεί ότι είναι καρπός πολυετούς προσωπικής εργασίας του συγγραφέα, ο οποίος, ως επιμελητής και αργότερα έφορος βυζαντινών αρχαιοτήτων, υπηρέτησε στην Ήπειρο πρώτα και στη συνέχεια στην Καστοριά και στο Άγιον Όρος. Στην εκεί θητεία του οφείλεται μεγάλος αριθμός δημοσιεύσεών του, οι οποίες προηγήθηκαν της παρούσας έκδοσης, καθώς και πρωτότυπες παρατηρήσεις στους εξεταζόμενους ναούς, ακόμη και σε μη συντηρημένες, αδημοσίευτες ή λίγο γνωστές τοιχογραφίες, όπως στην οροφή της εγκάρσιας καμάρας του εσωνάρθηκα της Μολυβδοσκεπάστου στην Ήπειρο, όπου ο συγγραφέας εντοπίζει στρώμα τοιχογραφιών που αποδίδει στην ύστερη βυζαντινή εποχή (σ. 477-487, σχέδ. 42, εικ. 402-408).

Η έκδοση συγχροτείται με τη μορφή ενός corpus των τοιχογραφιών στους εξεταζόμενους ναούς, όπου η παρουσίαση γίνεται με τρόπο εξαντλητικό, ως προς την αναλυτική καταγραφή του εικονογραφικού προγράμματος, συνοδευόμενη από υπομνηματισμένη σχεδιαστική αποτύπωση των ανόψεων με τη θέση κάθε εικονογραφικού θέματος. Η παρουσίαση εμπλουτίζεται από πολυάριθμες πρωτότυπες φωτογραφίες (430 εικόνες έγχρωμες) –οι περισσότερες από το αρχείο του συγγραφέα–, οι οποίες

έχουν ενσωματωθεί στο κείμενο, στην κατάλληλη θέση.

Η εξέταση της εικονογραφίας και της τεχνοτροπίας που ακολουθεί, με την προσαγωγή καιρίων συγκρίσεων, συμβάλλει στην ανάδειξη των κύριων χαρακτηριστικών της τέχνης κάθε μνημείου, με αναφορές στην προγενέστερη βιβλιογραφία και σχολιάζοντας τις απόψεις των διαφορετικών μελετητών. Αξίζει να σημειωθεί ότι με τις κατάλληλες συγκρίσεις, σημαντικές φορητές εικόνες που φυλάσσονταν στην Καστοριά και στην ευρύτερη περιοχή, αποδίδονται σε ζωγράφους των τοιχογραφιών ορισμένων εκκλησιών της πόλης της Καστοριάς, όπως για παράδειγμα στον αφιερωμένο στους Αγίους Τρεις ναό. Σε αρκετούς ναούς (εννέα) διασώζονται κτητορικές επιγραφές, με ονόματα χορηγών και συχνά με χρονολογία, προσφέροντας χρήσιμη ιστορική τεκμηρίωση. Η διακόσμησή τους, άλλωστε, συχνά εμπλουτίζεται με αφιερωματικές παραστάσεις με πορτραίτα χορηγών, μελών της οικογενείας τους, και άλλων «κεκοιμημένων» αρχόντων της τοπικής κοινωνίας, που χαρακτηρίζονται από την πολυτέλεια της ενδυμασίας τους, όπως στον Ταξιάρχη Μητροπόλεως, 1359/60 (σ. 55-62, εικ. 22-26), στον ναό της Παναγίας στο Maligrad της Μεγάλης Πρέσπας, 1368/69 (σ. 388-390, εικ. 318-320), και στην Αγία Παρασκευή του Βίκου στο Μονοδένδρι, 1414 (εικ. 417). Σε επιγραφές δύο ναών διατηρούνται επίσης τα ονόματα τριών ζωγράφων, άγνωστων από άλλες πηγές: στον ναό της Κοίμησης της Παναγίας στο Ζευγοστάσι Καστοριάς (1431/32) υπογράφει ο «ιστοριογράφος και ψάλτης» Δημήτριος και στον ναό της Παναγίας στο Globoko της Μεγάλης Πρέσπας υπογράφει ως μαθητής του ζωγράφου Ιωάννη ο ζωγράφος Αλέξανδρος.

Τα γενικά συμπεράσματα της μελέτης προσφέρουν μια συνθετική καταγραφή των στοιχείων που οδηγούν σε ακριβέστερο προσδιορισμό των καλλιτεχνικών ρευμάτων και των εργαστηρίων της Καστοριάς στην εξεταζόμενη χρονική περίοδο (1360-1450) (σ. 528-542). Ως προς την εικονογραφία, ο συγγραφέας διαπιστώνει, μεταξύ άλλων, την τακτική παρουσία του θέματος της Δέησης με τον Χριστό ένθρονο στο κέντρο, στον απλό τύπο και αρκετά συχνά στον τύπο της λεγόμενης «βασιλικής» Δέησης, όπου ο Χριστός και η Παναγία εμφανίζονται με αυτοκρατορική ενδυμασία, συνήθως στον βόρειο τοίχο του ναού. Αξιόλογη είναι η παρουσία στρατιωτικών αγίων με στολή άρχοντος, όπως ο άγιος Δημήτριος «μέγας δουξ ο Απόκαυκος», ή με πλήρη στρατιωτική εξάρτηση, όπως οι άγιοι Γεώργιος, Δημήτριος και Μερκούριος, καθώς και οι άγιοι Θεόδωροι αντωποί, ενώ σημαντική είναι η παρουσία γυναικών αγίων, με πολυτελείς ενδυμασίες, όπως

η Βαρβάρα και η Κυριακή. Ακόμη, σημειώνεται η παρουσία τοπικών αγίων, όπως οι άγιοι Κλήμης, Αχιλλεύς και Γεώργιος ο Γοργός, οι οποίοι συνδέονται με την αρχιεπισκοπή της Αχρίδας, ενώ ο άγιος Γρηγόριος Παλαμάς συνδέεται προφανώς με την πόλη της Θεσσαλονίκης.

Ο συγγραφέας, στη συνέχεια, διακρίνει δύο κύριες καλλιτεχνικές τάσεις στις τοιχογραφίες των εκκλησιών και αναδεικνύει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους, επισημαίνοντας τις διαφορετικές καταβολές της τέχνης τους. Μια σημαντική τάση με έντονο χαρακτήρα «εξπρεσιονιστικού ρεαλισμού», η οποία ανάγεται στο γνωστό ρεύμα της υστεροκομνηνικής ζωγραφικής του τέλους του 12ου αιώνα, γνωστό στην Καστοριά από τις τοιχογραφίες των Αγίων Αναργύρων, διαπιστώνεται στις τοιχογραφίες του Ταξιάρχη Μητροπόλεως. Συνδέεται με το αντικλασικό ρεύμα που διαχέεται στην παλαιολόγεια ζωγραφική, γνωστό κυρίως από τις τοιχογραφίες στον εξωνάρθηκα της Μονής Βατοπεδίου. Η τάση αυτή αναγνωρίζεται επίσης στις τοιχογραφίες στον σπηλαιώδη ναό της Παναγίας στο Globoko της Μεγάλης Πρέσπας, στους Αγίους Τρεις (1400/1), στην Αγία Παρασκευή του Βίκου στο Μονοδένδρι (1414), στον ναό της Κοίμησης στο Ζευγοστάσι (1431/32) και στον Άγιο Ανδρέα του Ρουσουλή (1441/42). Ταυτόχρονα, μια άλλη τάση, ακαδημαϊκού χαρακτήρα, η οποία χαρακτηρίζεται από λιτές και ισορροπημένες συνθέσεις, υποδεικνύει στροφή στις κλασικές αξίες. Εντοπίζεται σε τοιχογραφίες του Αγίου Αθανασίου Μουζάκη, κορυφαίο έργο του εργαστηρίου της Καστοριάς, και συνδέεται ιδιαίτερα με τη ζωγραφική παράδοση της Θεσσαλονίκης κατά το πρώτο τέταρτο του 14ου αιώνα, γνωστή από τις τοιχογραφίες στον Άγιο Ευθύμιο, στον Άγιο Νικόλαο Ορφανό καθώς και στον ναό του Χριστού Σωτήρος στη Βέροια. Η κλασικίζουσα

αυτή τάση αναγνωρίζεται επίσης, σε διαφορετικό βαθμό, σε ορισμένες τοιχογραφίες στην Παναγία στο Maligrad της Μεγάλης Πρέσπας και κυρίως στον Χριστό Ζωοδότη στο Βογje της Κορυτσάς. Ωστόσο, ο συγγραφέας παρατηρεί ότι μερικές φορές στο ίδιο μνημείο συνυπάρχουν ταυτόχρονα και οι δύο τάσεις, ενώ άλλοτε διαπιστώνει τη συνέργεια δύο ζωγράφων, όπως στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη και στην Παναγία στο Maligrad.

Στη μελέτη επισημαίνεται η διαφοροποίηση των εργασιών της Καστοριάς από άλλα σύγχρονα εργαστήρια στην πόλη της Αχρίδας, ένα άλλο καλλιτεχνικό κέντρο με κοινή εικονογραφική παράδοση στην τέχνη της Θεσσαλονίκης. Τέλος, διαπιστώνεται ότι τα εξεταζόμενα εργαστήρια της Καστοριάς, με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της εικονογραφίας και της τεχνοτροπίας τους, έχουν μακρά διάρκεια επιρροής σε μνημεία της «σχολής» της Καστοριάς κατά την επόμενη χρονική περίοδο, από το τελευταίο τέταρτο του 15ου έως και τις πρώτες δεκαετίες του 16ου αιώνα.

Το βιβλίο αυτό του Ευθυμίου Τσιγαρίδα, με τη συστηματική παρουσίαση και την πλούσια εικονογράφηση των 19 ναών της Καστοριάς, της ευρύτερης περιοχής, της Πρέσπας και της Κορυτσάς καθώς και της Ηπείρου, αποτελεί ένα σταθμό στην ιστορία της έρευνας και προσφέρει ένα χρήσιμο «πολυεργαλείο» για περαιτέρω μελέτες, τόσο για την τέχνη κάθε ναού της περιοχής όσο και για την ανάδειξη της πόλης της Καστοριάς ως κέντρου ζωγραφικής κατά τους όψιμους παλαιολόγειους χρόνους.

ΝΑΝΩ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ
Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
nanochatzidakis@yahoo.gr